

УДК 94(470-25+57)"1921/1928"+334.72(09)

I.V. Ткаченко

Джерела вивчення приватно-промислового сектору Москви в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.)

I.V. Tkachenko

Sources of study private industrial sector of Moscow in the years of new economic policy (1921-1928)

У статті проаналізовано джерела вивчення промислового сектора Москви за роки нової економічної політики. Дані документи відображають процес становлення багатокладної економіки столиці Радянської держави.

Ключові слова: партійні документи, збірники законів, статистична інформація, архівні фонди, довідково-інформаційна література, мемуари.

In the article the sources of study of Moscow's industrial sector in the years of new economic policy are analysed. The represented documents differ specific belonging and enable to reproduce the multidimensional process of making and functioning of private industry of Soviet state's capital.

Keywords: party documents, collections of laws, statistical information, archived funds, certificate informative literature, memoirs.

У сучасних умовах дослідник має доступ до широкого кола різноманітних джерел, які, доповнюючись одне іншим, дають можливість правдивого відтворення історичних подій. Історико-економічні дослідження, в тому числі вивчення процесу впровадження нової економічної політики в радянській державі 20-х рр., базуються на широкому колі різних груп джерел. У зв'язку з цим актуальною є проблема опрацювання та залучення в науковий обіг нових джерел, їх систематизація і класифікація, встановлення достовірності джерельної інформації та її інтерпретації.

У запропонованій статті зроблена спроба висвітлити джерельну базу дослідження приватної промисловості Москви в роки непу, що й визначило мету даної розвідки.

Спеціальних праць, присвячених аналізу джерельної бази історії використання радянською державою приватного капіталу в місцевих господарських структурах вітчизняна історіографія не має. Дослідники у своїх дисертаційних розвідках

обмежуються характеристикою джерел, які висвітлюють даний процес в масштабах країни та України. Тому важливим видається надання інформації про документи місцевого значення, які деталізують досліджувану проблему та допомагають виявити специфіку пов'язаних з нею процесів.

Дослідження економічної політики 20-х рр. ХХ ст. неможливе без залучення документів правлячої більшовицької партії, яка була ініціатором та розробником нової економічної політики. Саме документи РКП(б) – ВКП(б) та більшовицького уряду допомагають прослідкувати мінливість упродовж усього періоду непу поглядів правлячої верхівки на проблему використання приватного капіталу у промисловості країни [1 -7].

З початком нової економічної політики почали видаватись збірники законів, які публікували документи з окремих аспектів непу або ж певних сфер економічного життя країни. До такої групи джерел належать видання "Сборник декретов и постановлений по новой экономической политике" [8], "Законодательство о промышленности, торговле, труде и транспорте" [9], "Налоги: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921-1922 гг." [10], "Местные финансы. Законодательство, циркуляры, инструкции, справочные материалы по местному бюджету и хозяйству" [11].

Цінна інформація міститься у звітах Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) до Всеросійських з'їздів Рад [12, 13]. Вони складались співробітниками центральних управлінь ВРНГ, насичені багатим фактичним та аналітичним матеріалом, систематизованому по галузях господарства, в тому числі і промисловості та її соціальних секторах. Розділи звітів мають висновки та узагальнення без упереджених оцінок окремих явищ в економіці. Дані документи дають змогу дослідити ступінь зацікавленості влади у використанні приватного підприємництва у промисловості, визначити перспективи подальшого розвитку даного сектору економіки. Однак, слід враховувати той факт, що інформацію на подібні форуми "прикрашали" та з ідеологічних міркувань відфільтровували невігідні факти та явища.

У матеріалах і звітах, які готувались співробітниками Московської РНГ (МРНГ) та Московської губернської економічної наради до засідань ВРНГ РСФРР та губернських з'їздів Рад, міститься значний систематизований фактичний матеріал. В розділах "Промисловість" подавалось більше інформації про велику націоналізовану промисловість, однак певний її обсяг був присвячений орендному та приватновласницькому секторам, кустарній промисловості міста [14, 15].

Дослідити процес формування місцевої політики щодо приватного підприємництва дають змогу документи, які готувались органами влади Москви та губернії, їх господарськими структурами. Значна частина таких матеріалів друкувалась у

періодичному виданні "Работа Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов" [16]. До нього вміщувались протоколи засідань Президії Московської Ради та матеріали до них, плани роботи орендного управління та фінансового відділу, а також доповіді та звіти про підсумки діяльності названих структур, документи щодо кредитування московського господарства тощо. В більшості названих матеріалів містяться також дані, що стосувались питань функціонування приватної промисловості міста.

У збірниках оглядів основних галузей народного господарства, які готувались до друку Центральним статистичним управлінням, Народним комісаріатом фінансів, Кон'юнктурним інститутом та редакцією газети "Экономическая жизнь", представлені матеріали, що містять значну кількість статистичних даних та їх ґрунтовний аналіз, а також прогнози щодо розвитку окремих галузей промисловості країни та столиці [17-19].

На особливу увагу заслуговують розробки статистики за результатами промислових переписів 1918 та 1920 рр. [20, 21] та міського перепису 1923 р. [22]. Перші два переписи подають інформацію про загальну кількість промислових об'єктів та працюючих в них, чисельність діючих закладів та тих, що були бездіяльними, технічний стан та потужність обладнання. Однак, варто враховувати, що в умовах ведення громадянської війни охопити переписом усі промислові заклади було неможливо, тому статистику даного періоду не можна вважати повною. В матеріалах перепису 1923 р. подано значну за обсягами інформацію про приватний промисловий сектор країни та Москви, однак в них відсутні дані про організаційно-господарські форми приватної промисловості міста.

Окремі дані, які стосуються проблем функціонування приватної промисловості столиці, вміщені у статистичних збірниках, складених за матеріалами статистичної та бухгалтерської звітності [23-30]. Інформація про соціальну структуру промисловості міста, її кредитування, надходження податків, розподіл основного капіталу по соціальних секторах і галузях виробництва та його вартість допомагає всебічно проаналізувати діяльність приватного капіталу у зазначеній сфері економіки.

Найбільш цінною при вивченні приватно-промислового сектору Москви є інформація, представлена статистично-економічними збірниками по Москві та Московській губернії, виданими у 20-ті роки МРНГ, Московським статистичним відділом та Московським бюро статистики праці [31-35]. На відміну від інших статистичних видань, дана група джерел містить вступні статті та пояснення до таблиць, що спрощує їх використання. Подана статистика відбиває усі сторони функціонування приватного сектору промисловості та дає можливість визначити його належне місце в економіці міста.

Недоліком названих видань можна вважати відсутність поділу інформації окремо по кожній організаційній формі приватної промисловості.

Використовуючи статистичні дані, слід враховувати, що вони, як і вся інша офіційна інформація, могли коректуватись під впливом політико-ідеологічних чинників, що зумовлювало їх певну недостовірність. Тому висновки, зроблені в результаті аналізу статистики, необхідно підтверджувати даними з інших джерел.

Цікаву групу джерел, які містять додаткову інформацію про економічний розвиток Москви напередодні та в роки непу, складає довідково-інформаційна література. Так, збірник статей довідкового характеру "Красная Москва. 1917-1920" [36], підготовлений за матеріалами статистичного відділу Московської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, містить розділи про фабрично-заводську промисловість, становище праці та соціальну сферу столиці напередодні проголошення непу. Дане видання не позбавлене пропагандистської спрямованості частини даних, оскільки розраховувалось на широке коло читачів.

З названої групи джерел певний інтерес представляє ювілейне довідкове видання "Московский Совет Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. 1917-1927" [37], в якому подано інформацію про різні сторони діяльності даного місцевого органу влади. Більш цікавими для дослідження є розділи, присвячені фабрично-заводській і кустарній промисловості. Оскільки дана книга виходила друком у 1927 р. з нагоди 10-ї річниці Жовтневої революції, в ній традиційно для того періоду непу робляться висновки про мізерну частку приватної промисловості у господарстві міста та тенденцію до її постійного скорочення, що не відповідало дійсному стану речей.

Більш детальну інформацію про кустарну промисловість Москви подано у "Справочнике кустарной промышленности г. Москвы и Московской губернии" [38]. Довідник містить значний за обсягом матеріал про промислову кооперацію, оподаткування дрібних виробників, кількість кустарів Москви в окремих промислах, механізми постачання їх сировиною і матеріалами та реалізації продукції, аналіз документів, які регулювали діяльність кустарів. Недоліком даного видання можна вважати відсутність інформації про існування наприкінці 20-х рр. у Москві значної кількості некооперованих кустарів, які представляли приватний сектор дрібного виробництва міста.

Найбільш цінними при вивченні зазначеної проблеми є неопубліковані матеріали російських архівів. У Центральному муніципальному архіві Москви (ЦМАМ) зберігаються документи періоду 1918-1920 рр., які фрагментарно відображають стан промисловості міста напередодні впровадження непу. Зокрема, фонд № 2036 відділу

ремісничо-кустарного виробництва Московської міської РНГ містить джерела про стан дрібної та кустарної промисловості міста, негативні явища у даному секторі та пропоновані заходи щодо його оздоровлення. Правовий аспект функціонування кустарної та дрібної промисловості міста в означений період допомагають дослідити протоколи засідання комісії, яка діяла при МРНГ, з перегляду декрету від 26 квітня 1919 р. "Про заходи сприяння кустарній промисловості". Рішення комісії з даної проблеми вже в 1920 р. закладали основи подальшої політики влади щодо даної галузі виробництва.

Найбільш цінний матеріал про приватну промисловість Москви міститься у фондах Центрального державного архіву Московської області (ЦДАМО). Значний інтерес представляють документи фонду № 1567 МРНГ, який містить справи про діяльність Московського орендного управління. Процес формування приватно-орендного сектору промисловості міста допомагають прослідкувати положення, інструкції та постанови з питань передачі промислових об'єктів в оренду, переписка орендного управління з Московською Радою, юридичною частиною МРНГ та Московським фінансовим відділом з проблем оренди, накази по орендному управлінню. Виявити складнощі орендного процесу у Москві допомогли протоколи конфліктно-орендної комісії при МРНГ, рішення якої демонструють позицію місцевої влади у даному питанні.

Важливою складовою джерельної бази досліджуваної проблеми є доповіді і звіти представника орендного управління МРНГ про діяльність даної структури з передачі підприємств в оренду та огляди стану московської промисловості. Дана група документів містить інформацію про широке коло проблем орендного процесу, особливості періодів орендної кампанії та пропозиції шляхів подолання перешкод з урахуванням специфіки регіону та Москви як його промислового центру. Слід відзначити виключно діловий зміст названих матеріалів, що підвищує їх наукову цінність.

Податкову політику центральної та місцевої влади щодо приватного підприємництва допомагають вивчити документи фонду № 2170 Московського фінансового відділу, які також зберігаються у ЦДАМО. На особливу увагу заслуговують справи, в яких подається аналіз кампаній з проведення оподаткування приватних промислових підприємств протягом окремих бюджетних років. Дані матеріали містять інформацію про абсолютну та відносну кількість приватних промислових закладів, які були охоплені промисловим податком, їх розряди та розміри обігів. Окремими розробками представлені дані про кількість платників податків Москви, обсяги сплачених ними сум та середній розмір на одного платника зі сплати податку на надприбутки, квартирний, військового та прибуткового. У згаданих справах подання статистичної інформації закінчується ґрунтовним аналізом проведених кампаній, де зазначаються

основні тенденції в оподаткуванні кожного з періодів, недоліки податкової практики та наслідки податкової політики для промисловості.

Окремі справи названого фонду містять переписку Московського фінансового відділу з силовими структурами міста з питань притягнення до відповідальності платників податків-приватників. В документах наводяться дані про види прихованої виробничої діяльності приватного капіталу з метою уникнення оподаткування, види покарань та списки власників підприємств, які порушували податкове законодавство.

Заслужують на увагу матеріали з фондів Російського державного архіву економіки (РДАЕ). Зокрема, фонд Р-130 Московської губернської економічної наради містить протоколи засідань цієї інстанції, в яких розкриваються заходи з передачі промислових підприємств Москви в оренду та повернення їх колишнім власникам. Рішення, зафіксовані протоколами, дають додаткову інформацію про ставлення місцевої влади до проблем формування приватного сектору промисловості міста.

Окремі справи вказаного фонду стосуються питань функціонування кустарної промисловості Москви. Зокрема, інформативну базу доповнюють матеріали про заходи сприяння місцевої влади розвитку дрібної та кустарно-ремісничої галузей, передачу кустарям та ремісникам в оренду виробничих приміщень тощо. Негативне ставлення влади до створення об'єднань кустарів на приватній основі демонструє переписка Московської губернської економічної наради з ВРНГ стосовно реєстрації статуту "Ради Московських кустарів".

Серед періодичних видань найбільший інтерес викликають ті, які були органами керівних господарських структур країни. До їх числа належать газети "Экономическая жизнь", "Торгово-промышленная газета", "Украинский экономист", "Финансовая газета", трансформована 1926 р. у журнал "Финансы и народное хозяйство", журнал "Вестник финансов". В публікаціях названих видань міститься цікавий матеріал, який, з одного боку, висвітлює багатоаспектний процес становлення та функціонування приватного сектору промисловості радянської столиці, а з іншого, дає можливість відчутти атмосферу ворожості та недовіри влади і суспільства до підприємців, особливо в другій половині 20-х рр.

Пропагандистське призначення мали публікації газет "Правда", "Известия", "Труд". Незважаючи на значний суб'єктивізм матеріалів даних видань, їх використання дає можливість продемонструвати упереджене ставлення керівництва країни і столиці до приватного сектору промисловості періоду непу.

Враховуючи важливість використання періодичної преси при вивченні процесів у приватній промисловості періоду непу, все ж слід пам'ятати про її призначення впливати

на формування у суспільстві певних поглядів з тих чи інших проблем, особливо у державі, де почав утверджуватись тоталітарний режим.

Цікаву групу джерел складає мемуарна література. Автори щоденників та спогадів відтворили різні сторони життя суспільства в роки непу і, будучи представниками різних соціальних груп, дали різноманітні оцінки подіям та процесам даного періоду, в тому числі і економічним.

Надзвичайно цікавими є щоденникові записи російського історика С.Б. Веселовського [39], які охоплювали період з 1915 по 1923 рр. Слід зазначити, що цінність даного джерела полягає у відсутності часового розриву між подіями і їх описом, що мінімізує неточність відтворення. Досить важливим є той факт, що С.Б. Веселовський у даному випадку виступив як у ролі сучасника описаних подій, так і їх дослідником як вчений. У своєму щоденнику він не лише фіксував події, а й давав їм оцінку, висловлював свої судження, проводив аналогії з іншими історичними періодами. У даному джерелі просліджується неприйняття автором більшовицької політики, що й визначало її негативні оцінки автора.

Уявити картину повсякденного життя столиці радянської держави та загальну атмосферу у суспільстві періоду непу допоможуть спогади представників вищих кіл Росії початку ХХ століття В.В. Шульгіна [40], С. Голіцина [41]. Висвітлюючи різні сторони життя тодішньої столиці, вони відзначали також зміни в ньому, пов'язані з допущенням приватного капіталу в економіку країни.

Цінним матеріалом у процесі дослідження періоду "воєнного комунізму" та нової економічної політики стали спогади представників інтелігенції країн Заходу, які у різні роки зазначених періодів відвідали Радянську Росію – СРСР. Найбільш глибоку критику побаченого подано у книзі англійського філософа та громадського діяча Б. Рассела "Практика и теория большевизма" [42], в якій викладені враження вченого від поїздки до Росії у травні-червні 1920 р. Б. Рассел відкидає більшовицьку теорію, яка коренем усіх бід вважає приватну власність. Аналізуючи політику "воєнного комунізму" та констатує її крах, дослідник ще до Х з'їзду РКП(б) приходять до висновку про необхідність зміни продовольчої політики. Ще в ті далекі часи вчений передбачав крах "комуністичного експерименту" та поставив питання про його ціну.

Заслуговує також на увагу праця англійського економіста, засновника теорії державного регулювання економіки Дж. Кейнса "Беглый взгляд на Россию" [43], написаної після відвідання ним радянської держави у 1925 р. У другій главі свого дослідження він характеризує економіку Росії у 20-ті рр., наголошуючи, що в ній застосовується метод спроб та помилок, вважає, що підпорядкований релігії (політиці)

бізнес, стає вкрай неефективним, замість того, щоб розвиватись за своїми незалежними законами. Дж. Кейнс відзначає відсутність балансу у розвитку промисловості та сільського господарства країни. На його думку більшовицький уряд використовує політику обмеженої терпимості, періодично утискає інтелігенцію та підприємців, не наважуючись позбутись їх остаточно. Своє ставлення до того, що ним було побачене у Росії середини 20-х рр. він висловив фразою: "Дуже багато в Росії такого, що змушує всякого молитись: збав, Боже, мою країну від того, щоб своїх цілей вона досягала подібною ціною" [43, с. 145].

Таким чином, джерельна база дослідження приватного промислового сектору Москви в роки непу відрізняється видовою та тематичною багатоманітністю. Кожен вид джерел має певну цінність та не позбавлений недоліків, що вимагає критичного ставлення до них. Слід враховувати, що частина документів, які створювались у партійних та державних установах, може бути до певної міри сфальсифікованою під впливом офіційної точки зору на той чи інший процес. Критичного ставлення вимагають матеріали пропагандистського та агітаційного характеру, а також документи, які в силу своєї видової приналежності відрізняються значним суб'єктивізмом. В цілому, звернення до різних джерел дає можливість всебічно і достовірно висвітлити проблему використання приватного капіталу у промисловості радянської держави та її столиці Москви.

Література

- 1. Десятый** съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 915 с.
- 2. Двенадцатый** съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – XXII, 903 с.
- 3. КПРС** в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890-1970). – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 2, 4.
- 4. Решения** партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967): В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с.
- 5. Собрание** узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР (Далее СУ РСФСР). – М., 1920-1923.
- 6. Собрание** законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР (Далее СЗ СССР). – М., 1924, 1926-1928.
- 7. Сборник** постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М., 1923.
- 8. Сборник** декретов и постановлений по новой экономической политике. – Пг.: Госиздат, 1921. – 422 с.
- 9. Законодательство** о промышленности, торговле, труде и транспорте: Сборник декретов, постановлений, приказов и инструкций / Ред.-изд. отдел ВСНХ. – М.: Красный пролетарий, 1923. – Ч. 1: Общие положения; Промышленность; Внутренняя торговля. – 1923. – 428 с.
- 10. Налоги:** Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921-1922 гг. – Пг.; М.: Изд. Финансово-Экономического Бюро НКФ, 1922. – 772 с.
- 11.**

Местные финансы. Законодательство, циркуляры, инструкции, справочные материалы по местному бюджету и хозяйству. – М.: Финансовое изд. НКФ СССР, 1925. – 423 с. **12. Русская промышленность в 1921 г. и ее перспективы.** Отчет к IX съезду Советов / ВСНХ. – М.: Ред.-изд. отдел ВСНХ, 1921. – 486, 2 с. **13. Русская промышленность в 1922 году** (Материалы к X съезду Советов). – ПГ.: Ред.-изд. отдел ВСНХ, 1922. – IV, СІХ, 445 с. **14. Итоги** работы промышленности МСНХ за 26/27 год и перспективы на 27/28 год (Материалы к заседанию Президиума ВСНХ РСФСР). – М.: Изд. МСНХ, 1928. – 16 с. **15. Материалы** к докладу о работе московской промышленности на IX Московском Губернском Съезде Советов. – М.: Изд. МСНХ, 1928. – 19 с. **16. Работа** Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Далее Работа Московского Совета РК и КД). – М., 1924-1929. **17. Статистика** и народное хозяйство: Статьи и материалы. – М.: ЦСУ РСФСР. – Вып. 4. – 1928. – 217 с. **18. Народное** хозяйство России за 1921-22 г.: Сборник обзоров по важнейшим отраслям народного хозяйства РСФСР в 1924 25 гг. / Конъюнктурный ин-т; Под ред. Н.Д. Кондратьева; При участии А.А. Карпова и др. – М.: Финиздат, 1926. – 136 с. **19. Налоги** Советской России / Управление налогами и гос. доходами Наркомфина. – М.: Финансово-экономич. Бюро, 1922. – Вып. I. – 1922. – 172 с. 24 табл. **20. Всероссийская** промышленная и профессиональная перепись 1918 года: Предварительная сводка данных. – М.: Тип. Горсовнархоза, 1920. – XXXII, 36 с. **21. Статистический** ежегодник 1918-1920 гг. // Труды ЦСУ. – Т. 8. – М., 1921. – Вып. 1. – 1-357, 1-142, 1-172 с. **22. Всесоюзная** городская перепись 1923 г.: Итоги промышленной переписи // Труды ЦСУ СССР. – М., 1926. – Т. 27. – Вып. 1. – 265 с. **23. Московская** промышленная область // Труды ЦСУ. – Т. 3. – М., 1922. – Вып. 2. – 228 с. **24. Статистический** ежегодник // Труды ЦСУ. – Т. VIII. – М., 1921. – Вып. 2. – 425 с. **25. Сборник** статистических сведений по Союзу ССР, 1918-1923. За пять лет работы ЦСУ // Труды ЦСУ. – Т. 18. – М., 1924. – 481 с. **26. Статистический** ежегодник за 1925-26 год. – М.: Госфиниздат СССР, 1928. – VIII, 271 с. **27. Статистический** ежегодник за 1926-27 год. – М.: Госфиниздат СССР, 1929. – VIII, 227 с. **28. Фабрично-заводская** промышленность Союза ССР за 1927/28 и 1928/29 гг. (по данным ежемесячного обследования). – М.: Планхозгиз, 1930. – 151 с. **29. Фабрично-заводская** промышленность СССР. – М.: Стат. изд., 1929. – Вып. 6: Концентрация фабрично-заводской и трестированной цензовой промышленности: По материалам годичного обследования 1925/26 г. и последующих лет. – 1929. – 250 с. **30. Фабрично-заводская** промышленность СССР. – М.: Стат. изд., 1929. – Вып. 7: Общая технико-экономическая и социальная характеристика промышленности СССР: По материалам годичного обследования 1926/27 г. – 1929. – 249 с. **31. Фабрично-заводская** промышленность г. Москвы и

Московской губернии. 1917-1927. – М.: Моск. стат. отдел, 1928. – 58, 173 с. **32. Москва и Московская губерния: Статистико-экономический справочник. 1923/24-1927/28.** – М.: Моск. стат. отдел, 1923. – XXIV, [8], 567 с. **33. Статистический справочник г. Москвы и Московской губернии: 1927 год.** – М.: Моск. стат. отдел, 1928. – XI, 282, VIII с. **34. Москва и Московская область 1926/27-1928/29: Статистико-экономический справочник по округам.** – М.: Моск. обл. стат. отдел, 1930. – VIII, 600 с. **35. Положение труда в Московской губернии в 1922-23 гг.:** Сб. материалов бюро статистики труда / Под ред Ф.Д. Маркузона; Моск. губ. Совет профсоюзов. – М.: Мосполиграф, 1923. – 114 с. **36. Красная Москва. 1917-1920:** Сб. статей по материалам стат. отдела Московского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. – М.: Моск. Совет РК и КД, 1920. – VI, 744 с. **37. Московский Совет Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. 1917-1927.** – М.: Мосполиграф, 1927. – 597 с. **38. Справочник кустарной промышленности г. Москвы и Московской губернии / под ред. С.М. Малышева.** – М.; Л.: Московский рабочий, 1928. – 10, 250 столб. **39. Веселовский С.Б. Дневники 1915-1923, 1944 годов / С.Б. Веселовский // Вопросы истории.** – 2000. – № 9. – С. 114-133; № 10. – С. 113-140; № 11-12. – С. 59-77; 2001. – № 2. – С. 69-83. **40. Шульгин В.В. Три столицы / В.В. Шульгин.** – М.: Современник, 1991. – 496 с. **41. Голицин С. Записки уцелевшего: Москва в начале Напа / С. Голицин // Советский музей: Иллюстрированный общественно-политический и научно-методический журнал М-ва культуры СССР и АН СССР.** – М., 1990. – № 6. – С. 46-53. **42. Рассел Бертран. Практика и теория большевизма: Пер. с англ.** – М.: Наука, 1991. – 123 [3] с. **43. Кейнс Дж. Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования.** – 1991. – № 7. – С. 137-145.

Ткаченко, І.В. Джерела вивчення приватно-промислового сектору Москви в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.) [Текст] / І.В. Ткаченко // Вісник Луганського національного університету. – 2009. – № 20. – С. 119-128.